

Małgorzata Kuśpit

Maria Curie-Skłodowska University, Poland

ORCID 0000-0002-4812-2571

Anna Tychmanowicz

Maria Curie-Skłodowska University, Poland

ORCID 0000-0002-9689-7160

**Poczucie własnej skuteczności i nadzieja podstawowa
młodzieży oraz ich znaczenie w kontekście edukacji
obywatelskiej. Perspektywy badawcze**

**Youth self-efficacy and basic hope and their importance in the context
of civic education. Research perspectives**

Abstract: The aim of the analyses presented here is to determine the intensity of self-efficacy and baseline hope in adolescents in the context of the ideas of civil society and civic education. Self-efficacy plays a key role in taking action and determines the degree of commitment to initiated activities and persistence in pursuit of a goal. Furthermore, it represents a kind of personal resource for the individual, which determines coping with difficult situations in different areas of life. Basic hope is a somewhat different construct, although it too plays a significant role in taking on new challenges and adapting to changing conditions. Selected personal qualities, determining a sense of self-competence and a belief that the world is meaningful and favourable, can be important factors in the motivation to build a civil society. For this reason, it is important to correctly identify them in adolescence.

A group of 200 16-19 year olds ($M=16,79$; $SD=0,81$), including 58,1% girls and 41,5% boys, were included in the study. The following research tools were used in the study: KompOs Personal Competence Scale and BHI-12 Basic Hope Questionnaire. The results indicate low levels of self-efficacy and reduced basic hope in the group of adolescents studied and lower tendencies

to initiate actions in boys than in girls. The results of the study may be important in shaping attitudes and beliefs in line with the idea of civil society. The results of the analyses may also be helpful in the construction of civic education programmes.

Keywords: youth, sense of efficacy, basic hope, civil society, civic education.

Wprowadzenie

Społeczeństwo obywatelskie, pomimo różnych kontekstów prowadzonych analiz nad jego pojęciem, posiada uniwersalne zasady i wartości. Sasinowski (2012) wychodzi z założenia, że w systemie demokratycznym, na różnych poziomach, zarówno jednostkowym, grupowym czy globalnym w kontekście określonych zjawisk społecznych istotne znaczenie mają podstawowe zasady i wartości, które wpływają na funkcjonowanie instytucji publicznych, podmiotów gospodarczych, aktywność obywatelską. Wśród tych wartości wymienia się wolność i odpowiedzialność, suwerenność i partnerstwo, tożsamość narodową, sprawiedliwość społeczną. „Budowanie strategii rozwoju, a więc planowanie długofalowych przedsięwzięć zawierających perspektywę zmian ilościowych i jakościowych, odnoszących się do przestrzeni społecznej, ekonomicznej i kulturowej, powinno wynikać z potrzeby działań pobudzanych ludzkimi marzeniami i wyobraźnią, mających istotny wpływ na kształtowanie wizji rozwoju oraz umiejętności jej urzeczywistniania” (Sasinowski, 2012, s. 30-31). Prekursorami koncepcji społeczeństwa obywatelskiego są John Locke i David Hume. Na samym początku społeczeństwo obywatelskie było pojęciem opisowym i prezentowało ideały społeczeństwa, które powstawało w Anglii w XVIII wieku. Inni myśliciele, tacy jak między innymi Hegel, twierdzili, że społeczeństwo obywatelskie stanowi jeden z trzech obszarów życia społecznego obok wspólnoty narodowej i państwa. Społeczeństwo obywatelskie w tym rozumieniu była traktowana jako sieć współzależności związanych z rynkiem. Natomiast w XX wieku pod wpływem przemian społecznych, społecznych oraz ekonomicznych pojawiło się przekonanie, że podstawowym warunkiem funkcjonowania społeczeństwa jest stworzenie efektywnych mechanizmów, które zapewniają równowagę społeczną. Pojawiło się pojęcie kultury obywatelskiej jako zespołu akceptowanych wartości, przekonań, postaw oraz wzorów zachowań, które są niezbędne do prawidłowego działania społeczeństwa obywatelskiego. Ważna jest tu świadomość uczestnictwa w społeczeństwie i związane z tym poczucie odpowiedzialności, tożsamość narodowa oraz tradycje narodowe (Siciński, 1996). Obecnie, jak wskazuje Dorota Pietrzyk-Reeves

pojęcie społeczeństwo obywatelskie „funkcjonuje w co najmniej trzech różnych językach: w języku polityki, w języku filozofii i wreszcie, w języku socjologii. W dwóch pierwszych pojęcie „społeczeństwo obywatelskie” ma charakter normatywny. Dla polityka jest sloganem propagandowym, dla filozofa polityki – modelem ustrojowym (Podemski, 2014, s. 89). Z perspektywy socjologicznej pojęcie społeczeństwa obywatelskiego ma głównie aspekt opisowy, którego celem jest diagnoza stanu systemu społecznego. Współcześnie idee bliskie społeczeństwu obywatelskiemu to idee demokracji uczestniczącej (partycypacyjnej) czy tzw. trzeciego sektora. Używa się go w odróżnieniu do sektora pierwszego (administracja) oraz drugiego (rynek). Obejmuje wówczas te stowarzyszenia czy organizacje, które określa się także dwoma innymi nazwami: non-governmental (NGO) i non profit. Mniej sformalizowane działania, np. sąsiedzkie, nazywa się czasami mianem „czwartego sektora”. Pojęcia te są jednak bardziej ekonomiczne niż społeczeństwo obywatelskie. Zarówno w koncepcjach teoretycznych, jak też w badaniach pojęcie społeczeństwa obywatelskiego jest rozumiane w różnorodny sposób. W związku z tym przypisuje się mu różne funkcje i rolę. Inne jest postrzeganie znaczenia społeczeństwa obywatelskiego dla demokracji i jako czynnika zmiany społecznej. Większość z nich jednak uznaje, że rozwój społeczeństwa obywatelskiego jest swego rodzaju istotną i pożądaną wartością. Okazuje się, że poprzez współdziałanie i wzajemne wsparcie ludzie mogą przyswajać reguły demokratyczne i mogą współdecydować o na sprawach publicznych, pokonywać trudności i rozwiązywać problemy, z którymi nie jest w stanie poradzić sobie państwo, czy też rynek, jak również pojedyncza jednostka (Podemski, 2014).

Tendencje do podejmowania aktywności obywatelskiej są konsekwencją działań podejmowanych w trakcie rozwoju jednostki (Plecka i in., 2013). Jako kluczowy w tym obszarze wskazuje się okres dorastania, w którym młodzi ludzie budują swoją wiedzę i poglądy na temat rzeczywistości społecznej i politycznej. Ważną rolę w kształtowaniu tych postaw odgrywają szkoły i edukacja formalna, ale bardzo ważne są także doświadczenia i kompetencje zdobywane w trakcie kształcenia nieformalnego, poprzez podejmowanie różnorodnych aktywności obywatelskich oraz zaangażowanie w życie społeczno-polityczne, np. udział w wyborach (Hamant, 2021; Hildebrandt-Wypych, 2012; Myoung i Liou, 2022). Kształtowanie wiedzy, umiejętności oraz kompetencji umożliwiających aktywne uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym stanowi istotę edukacji obywatelskiej (Alscher i in., 2022; Solarczyk-Szwec, 2007). Liczne badania wskazują, że dobrze zaprojektowana edukacja obywatelska, zarówno formalna jak i nieformalna,

znacząco i długotrwale wspiera zaangażowanie młodych ludzi w działania obywatelskie (Campbell, 2019; Myoung i Liou, 2022). Edukacja obywatelska w Polsce ma bogatą tradycję, jednak wraz ze zmianami sytuacji politycznej zmieniało się także ukierunkowanie wychowania obywatelskiego - od idei skoncentrowanych na wychowaniu narodowym i państwowym, poprzez upolitycznienie edukacji aż po współczesne idee edukacji obywatelskiej, obejmujące między innymi problematykę demokracji i globalizacji w kontekście poczucia obywatelstwa (Solarczyk-Szewc, 2007). Zmiany te są zgodne z modelem Rauner (1998), która zauważyła, że treści przekazywane podczas edukacji obywatelskiej ewoluowały od modelu narodowego, skupionego wokół tematyki tożsamości narodowej, postaw patriotycznych oraz znajomości historii państwa do modelu postnarodowego, przyjmującego perspektywę globalną, ponadnarodową i transnarodową, łączącego obywatelstwo z uniwersalnymi prawami człowieka (Hildebrandt-Wypych, 2012). Ponadto, jak wskazują niektórzy badacze idea społeczeństwa obywatelskiego wiąże się z koncepcją społeczeństwa otwartego (*open society*). W takim społeczeństwie kładzie się nacisk na współpracę i kooperację, poczucie wolności, istnienie tolerancji, wolności i odpowiedzialności, w której jest miejsce na wzajemną akceptację odmiennych koncepcji i stylów życia. Podeście to jest przeciwstawne do idei społeczeństwa zamkniętego (*closed society*), które jest pozbawione instrumentów (a z reguły i możliwości) kierowania samym sobą (Popper, 1986, s. 167 za: Safjan, 2018).

W tym kontekście jednostki tworzące społeczeństwo obywatelskie powinny odznaczać się potrzebą samorealizacji, poczuciem autonomii, akceptacji, gotowością do współdziałania z innymi ludźmi, a także wysokim poziomem podmiotowości społecznej, ekonomicznej i politycznej (Sasinowski, 2012). Skutecznemu funkcjonowaniu obywatelskiemu sprzyja także optymalny poziom zaufania do innych, działanie na rzecz wspólnych interesów i podejmowanie inicjatywy (Gliński, 2009; Turska-Kawa, 2016b). Aktywność obywatelska wymaga wieloaspektowych kompetencji, umożliwiających radzenie sobie w zróżnicowanych sytuacjach życiowych (Pazderska, 2021). Do kompetencji tych należą między innymi nadzieja podstawowa i poczucie własnej skuteczności, jako właściwości kształtowane przez doświadczenie i trening społeczny, które mogą warunkować zaangażowanie jednostki w działania obywatelskie (por. Dauer i in., 2021; Dejna, 2019; Krzywosz-Rynkiewicz i Zalewska, 2014; Pazderska, 2021; Richards i in., 2016).

Z tego względu celem podjętych przez nas badań było określenie nasilenia poczucia własnej skuteczności młodzieży oraz przejawianej w tej grupie nadziei podstawowej, a także możliwych powiązań między tymi

właściwościami, w kontekście idei społeczeństwa obywatelskiego oraz edukacji obywatelskiej. Jako jeden z pierwszych pojęcie spostrzeganej własnej skuteczności (*perceived self-efficacy*) wprowadził Albert Bandura zajmujący się modyfikacją zachowań człowieka. Z prowadzonych przez niego analiz wynika, że wyższemu poczuciu własnej skuteczności towarzyszy wyższy poziom motywacji do podejmowania działań, co w konsekwencji zwiększa możliwości i osiąganie przez jednostkę zamierzonych celów (Juczyński, 2000). Obecnie poczucie własnej skuteczności funkcjonuje w wielu dziedzinach i stanowi istotny wyznacznik podejmowania i wprowadzania zmian w zachowaniach człowieka, w tym zdrowotnych. Poczucie własnej skuteczności sprawia, że ludzie różnią się w zakresie myślenia, działania i odczuwania. Im jest ono silniejsze, tym większe jest zaangażowanie ludzi w podejmowane działania i wyższe cele, które sobie stawiają (Carroll i in., 2013; Locke i Latham, 1990; Wolf i in., 2018). Natomiast niskie poczucie własnej skuteczności wiąże się z depresją, lękiem i bezradnością (Sharma i Kumra, 2022; Schwarzer i Fuchs 1996; Soysa i Wilcomb, 2015). Poczucie własnej skuteczności wpływa ponadto na akceptację lub odrzucenie określonej sytuacji. Procesy poznawcze, które poprzedzają działania, pozwalają na odpowiednie wykorzystanie dostępnych zasobów i przygotowanie konkretnych planów działania. Zainicjowanie działania wymaga odpowiedniej siły, natomiast podtrzymywanie podjętego działania pomimo przeszkód musi być wspierane wytrwałością (Juczyński, 2000).

Kolejnym czynnikiem ważnym w kontekście społeczeństwa obywatelskiego jest nadzieja podstawowa definiowana jako „ogólne przeświadczenie o sensowności oraz przychylności świata wobec ludzi. Przeświadczenie to jest wcześniej nabywane w pierwszych kontaktach dziecka z bliskimi osobami i stanowi ważną podstawę dalszego rozwoju psychicznego. Silna nadzieja sprzyja konstruktywnemu radzeniu sobie z sytuacją zagrożenia lub rozpadu ładu poznawczego i emocjonalnego wykształconego przez jednostkę i jej partnerów w kontaktach z otoczeniem” (Trzebiński i Zięba, 2003a, s.5; 2003b). Badania wskazują, że nadzieja podstawowa odgrywa w trudnych sytuacjach życiowych rolę regulacyjną i jest bardziej znacząca od optymizmu i wiary we własny sukces. Stwierdzono pozytywny związek siły nadziei z zadowoleniem z życia i zdrowiem psychicznym, a negatywny z lękiem, objawami psychosomatycznymi i depresyjnością (Bai i in., 2017; Dejna, 2019; Sciole, 2020; Trzebiński i Zięba, 2003a). Zgodnie z teorią Eriksona (1997, 2002), nadzieja (*hope*) jest szczególnym przeświadczeniem jednostki o dwóch ogólnych i powiązanych ze sobą właściwościach świata: że jest on uporządkowany i sensowny oraz że jest przychylny ludziom. Nadzieja

nie ma charakteru wyłącznie poznawczego i wiąże się zarówno w sposobie interpretacji i przewidywania rozwoju wydarzeń, ale również związanymi z tymi procesami uczuciami. Nadzieja znajduje wyraz specyficzny dla danej fazy rozwojowej i ma znaczenie w sposobie rozwiązywania przez osobę nowych wyzwań. Warto nadmienić, iż nadzieja podstawowa jest traktowana przez Eriksona jako jedna z ośmiu sił czy cnót podstawowych ego (*basic virtues of ego*) i odróżnia się od pojęcia nadziei jako „poczucia, że rzeczy będą układały się pomyślnie” (Trzebiński i Zięba, 2003a s. 7), szczególnie w sytuacjach trudnych i pozostających poza kontrolą jednostki (Krafft i in. 2017; por. Gawda, 2019). Nadzieja podstawowa w ujęciu Eriksona jest także konstruktem odmiennym od nadziei na sukces Snydera (1995) oraz nadziei rozumianej jako czynnik ochronny i mechanizm radzenia sobie w obliczu niekorzystnych doświadczeń (Schornick i in., 2023; Scioli, 2020). Z drugiej strony, nadzieja podstawowa może pełnić ważną rolę adaptacyjną w sytuacji straty lub konieczności wyboru nowej ścieżki życiowej (Trzebiński i Zięba, 2003b). Wpływ nadziei podstawowej na ludzkie myślenie i działanie jest możliwy wówczas, gdy zaszły warunki aktywizujące schematy reprezentujące fundamenty „rzeczywistego świata», a zatem w sytuacji kiedy zdarzenia burzą dotychczasowy ład lub zagrażają jednostce w istotny sposób, albo gdy człowiek znajduje się w sytuacji nowej, wymagającej zbudowania nowego ładu. Nadzieja jest podstawową kompetencją ego, która umożliwi konstruktywną odpowiedź jednostki na te sytuacje (Trzebiński i Zięba, 2003a, 2003b; Scioli, 2020). Zatem silna nadzieja podstawowa w sytuacji straty naruszającej ład pomaga pogodzić się ze stratą i zwiększa skuteczność w szukaniu i budowaniu nowego ładu. Strata może wówczas być impulsem do rozwojowych zmian w osobowości. „Silna nadzieja sprzyja otwartości poznawczej i konstruktywnemu działaniu w nowych sytuacjach życiowych i w momentach pojawienia się alternatywy wobec dotychczasowego biegu zdarzeń” (Trzebiński i Zięba, 2003a, s. 16). Wyniki wskazują na pozytywny związek nadziei podstawowej z dobrym nastrojem, zadowoleniem z różnych aspektów życia, optymizmem i wiarą we własny sukces. Nadzieja podstawowa koreluje dodatnio z konstruktywną adaptacją do ważnej straty w życiu osobistym, a także z pozytywną reakcją na nowe doświadczenie osobiste, jakim jest na przykład oddziaływanie psychoterapeutyczne. Wskazuje się również znaczenie nadziei podstawowej dla formowania się struktury osobowości. Dla Eriksona powstanie nadziei jest warunkiem prawidłowego funkcjonowania i rozwoju psychicznego. Badania wskazują, że silniejsza nadzieja zmniejsza natężenie osobowościowych czynników zaburzenia procesu adaptacji, takich jak lęk i depresyjność oraz obniża występowanie

somatycznych przejawów tego rodzaju zaburzeń. Wraz ze wzrostem nadziei zwiększa się natężenie czynników prorozwojowych, takich jak optymizm, zadowolenie (*well-being*), a także wiarę w siebie i własny sukces. Podstawowa nadzieja jest również czynnikiem określającym subiektywne prawdopodobieństwo dobrego lub złego scenariusza „losu”. Może zatem decydować, czy w ramach defensywnie interpretowanej sprawy jednostka dostrzega większą lub mniejszą szansę powodzenia. Natomiast słaba podstawowa nadzieja i zarazem skłonność do defensywnego interpretowania własnych spraw tworzą więc warunki sprzyjające depresyjnemu myśleniu (Dursun, 2021; Pleeging i in., 2021; Trzebiński i Zięba, 2003a). W tym kontekście właściwości analizowane w niniejszym badaniu mogą mieć znaczenie dla edukacji obywatelskiej, która „stanowi jeden z elementów poszerzania kompetencji społecznych obywateli, obejmuje zorganizowane, systematyczne działania edukacyjne, które mają na celu wyposażenie młodzieży i dorosłych w wiedzę oraz umiejętności niezbędne do uczestnictwa w życiu politycznym i społecznym. Upowszechnianie i zakorzenianie postaw obywatelskich przekłada się na większe zaangażowanie członków społeczeństwa w sprawy publiczne. Specyfiką edukacji obywatelskiej jest waga własnego doświadczenia – w życiu dorosłym przebiega ona głównie poprzez praktykę” (Durzewska, 2015, s.117) i indywidualne doświadczenia jednostki już od wczesnych etapów edukacyjnych.

Podstawy metodologiczne badań własnych

Cel, problem oraz hipotezy badawcze

Celem prezentowanych analiz było określenie nasilenia poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej w grupie młodzieży uczęszczającej do szkół ponadpodstawowych, a także związków między tymi zmiennymi. Ustalenia dotyczące wskazanych kompetencji są istotne w kontekście idei społeczeństwa obywatelskiego oraz edukacji obywatelskiej, jako właściwości podmiotowe sprzyjające aktywności społecznej młodych ludzi.

Problem badawczy sformułowany w odniesieniu do wskazanego celu przyjął postać następujących pytań badawczych:

P1: Jakie jest nasilenie poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej w grupie młodzieży uczęszczającej do szkół ponadpodstawowych?

P2: Czy istnieje związek, a jeśli tak to jaki, pomiędzy poczuciem własnej skuteczności a nadzieją podstawową w grupie badanych uczniów?

P3: Czy badane dziewczęta i chłopcy różnią się istotnie w zakresie poczucia własnej skuteczności i nadziei podstawowej oraz związków między tymi właściwościami?

W odpowiedzi na tak sformułowane pytania badawcze zaproponowano następujące hipotezy:

H1: Oczekuje się, że większość badanych osób będzie ujawniała przeciętne nasilenie poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej.

Wyniki dotyczące poziomu nadziei podstawowej u młodzieży nie są jednoznaczne. Niektóre z nich ujawniają, że aż połowa badanych wykazuje wysoki poziom nadziei (Jurczyńska i in., 2016). Inne analizy ukazują dominujący przeciętny poziom nadziei podstawowej u młodych ludzi (np. Turska-Kawa, 2016a), a w okresie pandemii wysoki poziom nadziei podstawowej jedynie u co piątego badanego, a przeciętny u prawie połowy badanych (Jurewicz, Pawluk-Skrzypek, 2022).

H2: Przypuszcza się, że istnieje zależność pomiędzy poczuciem własnej skuteczności a nadzieją podstawową w grupie badanej młodzieży.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu brakuje analiz dotyczących wskazanych związków w grupie młodzieży. Badania dotyczące dorosłych nie wykazały istotnych związków korelacyjnych między nadzieją podstawową a poczuciem własnej skuteczności, nie wykluczają jednak możliwych interakcji między tymi właściwościami (Bielous, Trzebiński, 2014). W odniesieniu do młodzieży, z uwagi na specyfikę kształtowania się tożsamości oraz charakterystykę rozwojową tej grupy wiekowej (por. Oleszkowicz i Senejko, 2019), można oczekiwać dodatnich zależności między postrzeganiem świata społecznego jako sensownego, uporządkowanego i przychylnego ludziom a konstruktywną percepcją samego siebie i swoich kompetencji. Wsparciem dla tych oczekiwań są wyniki dotychczasowych analiz o podobnej tematyce, ukazujące pozytywne związki między nadzieją podstawową a zaufaniem do siebie (Gulip, 2021).

H3: Oczekuje się, że dziewczęta i chłopcy nie różnią się istotnie pod względem nasilenia poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej

Zarówno w przypadku nadziei podstawowej (Trzebiński i Zięba, 2003b) jak i poczucia własnej skuteczności (Jurczyński, 2012) podczas normalizacji narzędzi nie stwierdzono istotnych różnic międzypłciowych w zakresie analizowanych właściwości, w związku z tym ustalono wspólne normy dla chłopców i dziewcząt.

Narzędzia badawcze

W badaniach, w celu weryfikacji hipotez badawczych, zastosowano Skalę Kompetencji Osobistej KompOs w polskiej adaptacji Z. Jurczyńskiego (2012) oraz Kwestionariusz Nadziei Podstawowej BHI-12 autorstwa J. Trzebińskiego oraz M. Zięby (2003b).

Skala Kompetencji Osobistej KompOs w polskiej adaptacji Z. Juczyńskiego (2012) mierzy uogólnione poczucie własnej skuteczności. Skala pozwala na uzyskanie wyników w dwóch podskalach dotyczących dysponowania siłą konieczną do zainicjowania działania (A) oraz wytrwałości, niezbędnej do kontynuowania działania (B). Skala składa się z 12 pytań, w tym 6 tworzących część A oraz 6 składających się na część B. Osoby badane udzielają odpowiedzi na 4-stopniowej skali – od *tak* do *nie* (część A) oraz od *prawie zawsze* do *prawie nigdy* (część B). Rzetelność skali w badanej grupie wynosi $\alpha=0,74$ (część A) oraz $\alpha=0,66$ (część B). Uzyskane współczynniki rzetelności są zbliżone do wskazywanych przez autorów narzędzia - $\alpha=0,74$ (część A), $\alpha=0,62$ (część B) oraz $\alpha=0,72$ dla całej skali. Autorzy zaznaczają, że zgodność wewnętrzną wzrasta wraz z wiekiem, dla badanych w wieku 15 lat i starszych jest ona zadowalająca (Juczyński, 2012).

Kwestionariusz Nadziei Podstawowej (BHI-12) autorstwa J. Trzebińskiego i M. Zięby (2003b) mierzy nadzieję podstawową rozumianą jako przekonanie o tym, że świat jest uporządkowany i sensowny oraz generalnie przychylny ludziom. Kwestionariusz zawiera 12 twierdzeń, spośród których 9 ma znaczenie diagnostyczne. Osoby badane oceniają twierdzenia na skali od 1 (zupełnie nie zgadzam się) do 5 (zdecydowanie się zgadzam). Rzetelność skali w badanej grupie wynosi $\alpha=0,64$, co mieści się w zakresie rzetelności badań wskazanych w podręczniku do tej metody - od 0,60 do 0,81 (Trzebiński i Zięba, 2003).

Grupa badana

Badaniami objęto grupę 200 uczniów szkół średnich w wieku 16-19 lat ($M=16,79$; $SD=0,81$), w tym 58,5% dziewcząt oraz 41,5% chłopców. Struktura płci jest zgodna ze wskaźnikami GUS dotyczącymi współczynników skolaryzacji¹. W grupie badanych uczniów 60,9% mieszkało w mieście powyżej 200 tys. mieszkańców, 34,5% grupy mieszkało na wsi, a 4,6% - w mieście poniżej 200 tys. mieszkańców. Dobór osób badanych był losowy, spośród szkół w województwie lubelskim. Kryterium włączania osób do badań było uzyskanie zgody Dyrekcji szkoły oraz rodziców niepełnoletnich uczniów. W przypadku uczniów pełnoletnich zgoda rodziców nie była wymagana. Wszyscy badani uczniowie wyrazili zgodę na udział w badaniu. Badania przeprowadzono grupowo, w bezpośrednim kontakcie z osobami badanymi,

¹ GUS - Bank Danych Lokalnych (stat.gov.pl), Główny Urząd Statystyczny / Obszary tematyczne / Edukacja / Edukacja / Edukacja w roku szkolnym 2023/2024 (wyniki wstępne)

metodą papier-ołówek. Uczestnicy badania zostali poinformowani o anonimowości i dobrowolności uczestnictwa, a także naukowym celu badań. Przed rozpoczęciem badań uzyskano wymagane zgody, z zachowaniem wszelkich zasad etycznych związanych z badaniem uczniów. Zwrotność kwestionariuszy wyniosła 87%. Po wyłączeniu odpowiedzi niepełnych oraz nierzetelnie wypełnionych kwestionariuszy w ostatecznych analizach uwzględniono 200 osób.

Wyniki badań

W pierwszej kolejności zaprezentowane zostaną statystyki opisowe wyników uzyskanych przez badane osoby (Tabela 1) oraz nasilenie analizowanych zmiennych w badanej grupie (Tabela 2). Następnie przedstawiono wyniki analiz korelacyjnych między poczuciem własnej skuteczności a nadzieją podstawową wśród badanych uczniów (Tabela 3) oraz różnice między badanymi dziewczętami i chłopcami w zakresie nasilenia analizowanych zmiennych (Tabela 4).

Tabela 1. Statystyki opisowe wyników w badanej grupie

Statystyki opisowe wyników w całej badanej grupie (n=200), w grupie dziewcząt (n=117) i chłopców (n=83)		Poczucie własnej skuteczności – siła (KompOs A)	Poczucie własnej skuteczności – wytrwałość (KompOs B)	Uogólnione poczucie własnej skuteczności (KompOs ogólny)	Nadzieja podstawowa (BHI-12)
Średnia	Cała grupa	12,96	13,45	26,42	27,61
	Dziewczęta	13,50	13,47	26,95	27,54
	Chłopcy	12,02	13,33	25,39	27,83
Odchylenie standardowe	Cała grupa	3,46	3,46	5,36	5,36
	Dziewczęta	3,43	3,74	0,64	5,05
	Chłopcy	3,27	3,14	0,19	5,68
Minimum	Cała grupa	6,00	6,00	13,00	13,00
	Dziewczęta	6,00	6,00	17,00	13,00
	Chłopcy	6,00	6,00	13,00	13,00
Maksimum	Cała grupa	24,00	24,00	45,00	42,00
	Dziewczęta	24,00	23,00	45,00	38,00
	Chłopcy	22,00	24,00	41,00	42,00
Skośność	Cała grupa	0,58	0,30	0,53	-0,19
	Dziewczęta	0,61	0,38	-0,23	-0,23
	Chłopcy	0,60	0,37	0,19	-0,20

Kurtoza	Cała grupa	0,26	-0,17	0,67	0,26
	Dziewczęta	0,43	-0,48	0,44	0,00
	Chłopcy	0,48	0,71	0,38	0,48

Źródło: badania własne

Po ustaleniu charakterystyk opisowych obliczono nasilenie mierzonych zmiennych: poczucia własnej skuteczności (uogólnionej, a także w zakresie siły i wytrwałości) i nadziei podstawowej w badanej grupie. Wyniki odpowiadające 5-6 stenowi określono jako przeciętne, wyniki na poziomie 1-4 stena jako niskie, a na poziomie 7-10 stena jako wysokie. Liczebność oraz udział procentowy badanej młodzieży w obszarze wyników niskich, średnich i wysokich przedstawiono w poniższej tabeli.

Tabela 2. Nasilenie poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej u badanej młodzieży

Liczebność(procent)		Wyniki niskie	Wyniki przeciętne	Wyniki wysokie
		Liczebność(procent)	Liczebność(procent)	
Poczucie własnej skuteczności	Cała grupa (n=200)	151 (75,5%)	36 (18%)	13 (6,5%)
	Dziewczęta (n=117)	81 (69,23%)	31 (26,5%)	5 (4,27%)
	Chłopcy (n=83)	70 (84,34%)	5 (6,02%)	8 (9,64%)
Nadzieja podstawowa	Cała grupa (N=200)	73 (36,5%)	80 (40,0%)	47 (23,5%)
	Dziewczęta (n=117)	45 (38,46%)	44 (37,61%)	28 (23,93%)
	Chłopcy (n=83)	28 (33,74%)	36 (43,37%)	19 (22,89%)

Źródło: badania własne.

Wyniki badań przedstawione w tabeli 2 ukazują, że w zakresie poczucia własnej skuteczności dominują wyniki niskie, zarówno w całej badanej grupie (75,5%) jak i w obu grupach wyodrębnionych z uwagi płeć – niskie przekonanie o własnych kompetencjach ujawnia 69,23% dziewcząt oraz 84,34% chłopców. Nieco inaczej rozkładają się wyniki dotyczące poziomu nadziei podstawowej w badanej grupie uczniów. Przeciętne nasilenie nadziei podstawowej ujawnia 40% całej grupy, w tym 37,61% badanych dziewcząt oraz 43,37% chłopców. Niskie wyniki w zakresie nadziei podstawowej ujawnia nieco mniejszy odsetek badanych – 36,5% całej grupy, 38,46% dziewcząt oraz 33,74% badanych chłopców. W najmniejszym stopniu pojawia się w badanej

grupie wysoki poziom nadziei podstawowej – dotyczy on 23,5% badanych (ujawnia się on u 23,93% dziewcząt oraz 22,89% chłopców).

W celu ustalenia, czy w badanej grupie młodzieży poczucie własnej skuteczności wiąże się z nadzieją podstawową przeprowadzono analizy korelacyjne. Z uwagi na brak spełnienia założeń o normalności rozkładu zmiennych zastosowano test tau-b Kendalla. Wyniki tych analiz zawarto w tabeli 3.

Tabela 3. Wyniki analiz korelacyjnych (tau-b Kendalla) pomiędzy poczuciem własnej skuteczności a

Nadzieja podstawowa	Dziewczeta (n=117)		Chłopcy (n=83)		Cała grupa (n=200)	
	tau-b	p	tau-b	p	tau-b	p
Poczucie własnej skuteczności-siła	-0,087	0,196	-0,079	0,338	-0,077	0,132
Poczucie własnej skuteczności-wytrwałość	0,038	0,569	-0,167*	0,040	-0,036	0,479
Uogólnione poczucie własnej skuteczności	-0,018	0,786	-0,175*	0,032	-0,065	0,204

nadzieją podstawową w badanej grupie

* $p < 0,05$

Rezultaty analiz zawarte w tabeli 3 wskazują, że istotne zależności między poczuciem własnej skuteczności a nadzieją podstawową stwierdzono tylko w grupie badanych chłopców w zakresie wytrwałości ($\tau = -0,167$, $p < 0,05$) oraz uogólnionego poczucia własnej skuteczności ($\tau = -0,175$, $p < 0,05$). Ujawniona korelacja jest ujemna, co oznacza, że wyższe uogólnione poczucie własnej skuteczności oraz wyższa wytrwałość konieczna w efektywnej realizacji celów łączą się u chłopców z niższym przekonaniem o uporządkowaniu i przychylności świata. W grupie dziewcząt oraz całej badanej grupie uczniów zależności te okazały się nieistotne statystycznie.

Przeprowadzono również analizy pozwalające określić, czy dziewczęta i chłopcy różnią się istotnie pod względem poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej. Rezultaty tych analiz, z zastosowaniem testu t-Studenta, przedstawia Tabela 4.

Tabela 4. Różnice (t-Studenta) między badanymi dziewczętami i chłopcami w zakresie poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej

	Dziewczęta (n=117)	Chłopcy (n=83)	t	p
Poczucie własnej skuteczności-siła	13,58	12,06	3,046**	0,001
Poczucie własnej skuteczności-wytrwałość	13,50	13,38	0,255	0,400
Uogólnione poczucie własnej skuteczności	27,07	25,49	2,035*	0,022
Nadzieja podstawowa	27,44	27,98	-0,693	0,245

*p<0,05, ** p<0,01

Wyniki badań zawarte w tabeli 4 ukazują, że uczestniczący w badaniach uczennice i uczniowie szkół ponadpodstawowych różnią się istotnie pod względem jednej z analizowanych zmiennych – poczucia własnej skuteczności w obszarze siły, czyli dysponowania siłą niezbędną do inicjowania działań, a także uogólnionego poczucia własnej skuteczności. We wskazanej podskali istotnie wyższe wyniki uzyskują dziewczęta niż chłopcy. W zakresie wytrwałości oraz nadziei podstawowej nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic międzypłciowych.

Dyskusja

Przedmiotem prezentowanych analiz było określenie nasilenia dwóch właściwości podmiotowych, istotnych z punktu widzenia optymalnego funkcjonowania w społeczeństwie obywatelskim – poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej, a także możliwych zależności między nimi. Analizy przeprowadzono w grupie uczniów szkół ponadpodstawowych, dziewcząt i chłopców, z uwzględnieniem specyfiki wyników w każdej z tych grup.

Wyniki przeprowadzonych badań ukazują, że badani uczniowie, zarówno dziewczęta jak i chłopcy, ujawniają obniżone przekonanie o własnej skuteczności – wyniki niskie w tym zakresie uzyskało 75,5% badanej grupy. Rezultaty te sugerują, że uczniowie szkół średnich, badani jeszcze w trakcie pandemii, ale już po powrocie do nauki stacjonarnej, nie dysponują wystarczającym zaufaniem do własnych kompetencji i wiarą we własne siły. Być może właśnie sytuacja pandemii oraz konieczne zmiany w funkcjonowaniu młodych ludzi, zarówno w sytuacjach szkolnych jak i pozaszkolnych, spowodowała obniżenie u młodych ludzi dyspozycje dotyczące przewidywania skuteczności podejmowanych działań (por. Całek, 2021). Badania prowadzone

przed pandemią COVID-19 ukazywały odmienne proporcje od uzyskanych w prezentowanych badaniach w zakresie poszczególnych poziomów nasilenia poczucia własnej skuteczności. Analizy Grad i Kiliś-Pstrusińskiej (2015) ukazały, że wśród licealistów 19% miało niskie poczucie własnej skuteczności, 38% - przeciętne, a 43% tej grupy wykazywało wysoki poziom mierzonej zmiennej, chociaż uzyskane wyniki także były interpretowane jako niewystarczające dla efektywnego funkcjonowania młodych ludzi. Obniżone poczucie własnych kompetencji może osłabiać motywację do działania i prowadzić do nieadekwatnie niskich osiągnięć, co jest niekonstruktywne zarówno z punktu widzenia rozwoju jednostki jak i funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, zakładającego aktywność obywatelską oraz inicjowanie i kontynuowanie działań ukierunkowanych na rozwój społeczności.

Nieco bardziej optymistyczne, chociaż nadal niewystarczające dla optymalnego funkcjonowania, są wyniki dotyczące poziomu nadziei podstawowej w badanej grupie. W badanej grupie młodzieży około 40% osób wykazuje przeciętny poziom nadziei podstawowej (37,61% w grupie dziewcząt oraz 43,37% w grupie chłopców), natomiast wyniki wysokie uzyskało 23,59% badanych (23,93% wśród dziewcząt i 22,89% w grupie chłopców). Analizy dotyczące nadziei podstawowej młodzieży prowadzone przez Jurczyńską i współpracowników (2016) wskazują, że 50% badanych wykazuje wysoki poziom tej zmiennej, 22% poziom niski, a 28% - przeciętny. Wyniki naszych badań sugerują, że poziom nadziei podstawowej u badanej młodzieży może wymagać wsparcia ze strony otoczenia, aby uzyskać jej optymalny poziom. Jest to szczególnie istotne w kontekście budowania społeczeństwa obywatelskiego i edukacji obywatelskiej, akcentujących rolę wzajemnego zaufania oraz gotowości do działania na rzecz wspólnych interesów (por. Gliński, 2009; Turska-Kawa, 2016b).

Prezentowane badania ukazują ponadto, że w badanej grupie młodzieży, przy łącznej analizie dziewcząt i chłopców, przekonanie o uporządkowaniu, sensowności i przychylności świata nie wiąże się w sposób istotny z poczuciem własnej skuteczności i konstrukty te mogą stanowić niezależne właściwości, jednak zależność ta okazała się istotna w grupie chłopców ($\tau = -0,175$, $p < 0,05$), także w zakresie wytrwałości jako jednego z elementów poczucia własnej skuteczności ($\tau = -0,167$, $p < 0,05$). Wyniki w zakresie nadziei podstawowej uzyskane przez dziewczęta sugerują, że w tej grupie analizowane właściwości nie są istotnie powiązane, funkcjonują w sposób bardziej niezależny niż u chłopców. Podobne wyniki, wskazujące na względną autonomię tych dyspozycji, uzyskali Bielous, Trzebiński (2014) w grupie dorosłych kobiet i mężczyzn. Uzyskane wyniki wyjaśniano tym,

że nadzieja podstawowa jako właściwość o charakterze światopoglądowym jest niezależna od właściwości związanych z postrzeganiem własnych cech i kompetencji. Prawidłowość ta wydaje się jednak nie mieć odniesienia do młodych mężczyzn, u których przekonanie o własnej skuteczności i nadzieja podstawowa współwystępują ze sobą, przy czym wraz ze wzrostem nadziei podstawowej obniża się ogólne przekonanie o własnych kompetencjach i skuteczności podejmowanych działań. Być może w grupie chłopców tendencja do inicjowania działań oraz ich kontynuowanie jest większa wówczas, gdy nie liczą oni na przychylność i życzliwość otoczenia, ale raczej na własne siły i posiadane kompetencje. Może się to wiązać z procesami socjalizacji dziewcząt i chłopców oraz ze wzmacnianiem przez otoczenie stereotypizowanych płciowo wzorców zachowań, zgodnie z którymi od chłopców oczekuje się sukcesów oraz umacnia się, np. w przekazach podręcznikowych, wizję świata mężczyzn jako wymagającego aktywności i samodzielności (Jankowska, 2009).

W prezentowanych analizach uwzględniono także różnice między dziewczętami i chłopcami w zakresie poczucia własnej skuteczności oraz nadziei podstawowej. Uzyskane rezultaty ujawniły istotne różnice ($t=3,046$, $p<0,01$) w obszarze siły jako jednej ze skal poczucia własnej kompetencji, w której wyższe wyniki uzyskały badane dziewczęta. Dziewczęta uzyskały także znacząco wyższe od chłopców wyniki w zakresie uogólnionego poczucia własnej skuteczności ($t=2,035$, $p<0,05$). Wyniki te sugerują, że młode kobiety, częściej niż ich koledzy, ujawniają tendencję do inicjowania działań i podejmowania nowych aktywności. Ujawniają one także wyższe niż chłopcy przekonanie, że posiadane przez nie zasoby umożliwią im skuteczną realizację zaplanowanych działań (por. Juczyński, 2000). Podobne rezultaty uzyskał Juczyński (2000), którego analizy ukazały wyższy wynik dziewcząt w zakresie siły. Badania tego autora ukazały również istotnie wyższą wytrwałość u chłopców, co nie zostało potwierdzone w niniejszych analizach. Natomiast badania Chabinki (2021) ujawniły wyższe poczucie siły u dorastających chłopców w porównaniu z dziewczętami. Inne analizy (Baran, Nawalana, 2015; Grad, Kiliś-Pstrusińska, 2015) nie ukazały istotnych różnic międzypłciowych zarówno w wyniku uogólnionego poczucia własnej skuteczności jak i w poszczególnych czynnikach: siły oraz wytrwałości.

W związku z tym, że nadzieja podstawowa oraz poczucie własnej skuteczności - kompetencje istotne w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego - nabywane są w doświadczeniu jednostki, niezwykle ważna jest ich kształtowanie, doskonalenie i wspieranie w oddziaływaniach rodzicielskich, a także procesach edukacji szkolnej, przekazu medialnego

i działań podejmowanych w obszarach kultury (por. Turska-Kawa, 2016b; Pazderska, 2021). Trening społeczny jest szczególnie ważny w odniesieniu do grupy chłopców, którzy ujawniają istotnie niższe od dziewczynek kompetencje w zakresie tendencji do inicjowania działań oraz aktywizują przekonanie o własnych kompetencjach szczególnie w sytuacjach braku wiary w sensowność i przychylność świata. Aby jednostki mogły aktywne uczestniczyć w życiu publicznym należy stworzyć im odpowiednie warunki i wyposażać je w konkretne kompetencje umiejętności, system wartości, które mogą się do tego przyczynić (por. Sasinowski, 2012). Z tego względu tak ważna jest edukacja obywatelska. Przestrzenią dla jej kształtowania powinna być współczesna szkoła. Świadomość nauczycieli ma w tym względzie szczególne znaczenie. Dla szkoły (i nauczycieli) najważniejsza wydaje się świadomość, że „nadawanie i negocjowanie znaczeń obywatelstwa jest wyzwaniem na stałe wpisany w działanie szkoły jako miejsca kreowania edukacji obywatelskiej” (Hildebrandt-Wypych, 2012, s.98). Warto zwrócić uwagę, że z „perspektywy społecznego konstrukttywizmu, kształtowanie świadomości obywatelskiej wśród uczniów polega – jak podkreśla Helen Haste – nie tylko na transmisji wiedzy w procesie edukacyjnym, lecz również na modelowaniu doświadczeń (Hildebrandt-Wypych, 2012, s. 98). Coraz częściej zwraca uwagę na dynamiczny charakter globalnego obywatelstwa, które można rozwijać się w ciągu całego życia człowieka poprzez gromadzenie międzynarodowych doświadczeń edukacyjnych, zawodowych oraz interpersonalnych (Schattle, 2008). Z tego względu poczucie własnej skuteczności oraz nadzieja podstawowa mogą stać się ważnymi zasobami w kształtowaniu świadomości obywatelskiej i motywacji do jej kształtowania w procesie edukacji i wychowania. Jak słusznie wskazuje Hildebrandt-Wypych (2012, s. 122) „Kluczowym zadaniem szkoły w sferze edukacji obywatelskiej wydaje się utrzymanie równowagi między skoncentrowaniem na budowaniu tożsamości narodowej a uznaniem dla różnorodności jako konstytutywnej cechy współczesnych społeczeństw. Zakłada ono wykształcenie obywatela, który posiada dojrzałość umożliwiającą zrozumienie istniejącego napięcia między jednością (państwa narodowego) a różnorodnością (społeczeństwa wielokulturowego)”.

Rezultaty przeprowadzonych badań mają istotne znaczenie w kształtowaniu postaw i przekonań zgodnych z ideą społeczeństwa obywatelskiego. Wnioski z przeprowadzonych analiz mogą być również przydatne w konstruowaniu programów edukacji obywatelskiej, które powinny uwzględniać szersze konteksty społeczne, jak też indywidualne, które mogą mieć znaczenie w kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego.

Ograniczenia badań

Ograniczeniem badań jest uwzględnienie w analizach empirycznych jedynie zmiennych podmiotowych: nadziei podstawowej oraz poczucia własnej skuteczności oraz odniesienie uzyskanych wyników do tematyki edukacji obywatelskiej młodych ludzi. W kolejnych badaniach warto byłoby zaangażowanie społeczne i polityczne oraz wiedzę i kompetencje w tym zakresie również sprawdzić empirycznie. Kolejnym ograniczeniem prezentowanych analiz jest koncentracja na specyficznym rodzaju nadziei - nadziei podstawowej, rozumianej jako rodzaj uogólnionego przekonania na temat rzeczywistości i różniącej się od innych popularnych koncepcji nadziei w psychologii (por. Callina i in., 2028; Krafft i in., 2023; Małkiewicz, 2019; Scioli, 2020). Warto byłoby w kolejnych badaniach uwzględnić odmienne ujęcia nadziei, być może ściślej związane z oczekiwaniami wobec przyszłości, szczególnie w sytuacjach trudnych dla jednostki. Podczas kontynuacji badań zasadne byłoby także włączenie do analiz danych dotyczących statusu społeczno-ekonomicznego badanych, który może mieć istotne znaczenie zarówno w kontekście nadziei, poczucia własnej skuteczności, jak i zaangażowania w działania obywatelskie i zainteresowania życiem społeczno-politycznym u młodych osób².

Bibliografia:

- Alscher, P., Ludewig, U., McElvany, N. (2022). Civic Education, Teaching Quality and Students' Willingness to Participate in Political and Civic Life: Political Interest and Knowledge as Mediators. *Journal of Youth Adolescence*, 51, 1886–1900. <https://doi.org/10.1007/s10964-022-01639-9>
- Bai, K., Kohli, S., Malik, A. (2017). Self-efficacy and hope as predictors of mental health. *Indian Journal of Positive Psychology*, 8(4), 631-635.
- Baran, M., Nawalana, A. (2015). Uogólnione poczucie własnej skuteczności u młodzieży gimnazjalnej zamieszkałej w mieście i na wsi. *Problemy Pielęgniarstwa*, 23(2), 145-149.
- Bielous, E., Trzebiński, J. (2014). Nadzieja podstawowa a wizje świata społecznego. *Psychologia Społeczna*, 9(4), 409-421. doi: 10.7366/1896180020143103.
- Całek, G. (2021). *Jak się zmieniła edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19. Raport*. Uniwersytet Warszawski.
- Callina, K. S., Snow, N., Murray, E. D. (2018). The history of philosophical and psychological perspectives on hope: Toward defining hope for

² Bardzo dziękujemy Recenzentowi za te sugestie oraz pozostałe wskazówki, pozwalające podnieść wartość merytoryczną oraz metodologiczną prezentowanych treści.

- the science of positive human development. *The Oxford Handbook of Hope*, 9-26.
- Campbell, D. E. (2019). What Social Scientists Have Learned About Civic Education: A Review of the Literature. *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32–47. <https://doi.org/10.1080/0161956X.2019.1553601>
- Chabinka, D. (2021). *Strategie radzenia sobie ze stresem a uogólnione poczucie własnej skuteczności u młodzieży*. Niepublikowana praca magisterska przygotowana pod kierunkiem K. Sitnik-Warchulskiej. Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dauer, J. M., Sorensen, A. E., Wilson, J. (2021) Students' Civic Engagement Self-Efficacy Varies Across Socioscientific Issues Contexts. *Frontiers Education*, 6,628784. doi: 10.3389/educ.2021.628784
- Dejna, D. (2019). Young Poles and young Swedes-their social world. Research on the subjective and institutional conditions of creating hope and hopelessness. *Dialogo*, 6(2), 118-124.
- Dursun, P. (2021). Optimism, hope and subjective well-being: a literature overview. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 61-74.
- Durzeńska, M. (2015). Potrzeba współczesnego modelu edukacji obywatelskiej dorosłych w Polsce. W: D. Gierszewski, H. A. Kretek (red.), *Edukacja obywatelska dorosłych a społeczeństwo obywatelskie* (s. 114-121). „Skrypciarz”.
- Erikson, E. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Rebis.
- Erikson, E. (2002). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Rebis.
- Gawda, B. (2019). Struktura pojęcia „nadzieja” i jego zróżnicowanie. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J–Paedagogia–Psychologia*, 31(4), 65-81. [10.17951/j.2018.31.4.65-81](https://doi.org/10.17951/j.2018.31.4.65-81)
- Gliński, P. (2009), Społeczeństwo obywatelskie w Polsce – dwadzieścia lat przemian. W: R. Glajcar, W. Wojtasik (red.), *Transformacja systemowa w Polsce 1989-2009. Próba bilansu*. Wydawnictwo REMA
- Grad, I., Kiliś-Pstrusińska, K. (2015). Perception of health as a personal value by high school adolescents. *Family Medicine & Primary Care Review*, 17(1), 19-23.
- Gulip, M. (2021). Obraz siebie a poziom nadziei podstawowej w percepcji nastolatków–doniesienie z badań. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 596(1), 18-29. doi: 10.5604/01.3001.0014.6896.
- Hamant, K. (2021). Edukacja obywatelska w działaniu jako klucz do wzmocnienia aktywności obywatelskiej młodych. *Przegląd Socjologiczny*, 70(3), 97-119. <https://doi.org/10.26485/PS/2021/70.3/5>

- Hildebrandt-Wypych, D. (2012). Edukacja obywatelska w świetle współczesnych przemian koncepcji obywatelstwa w państwie narodowym. *Studia Edukacyjne* 21, 95-123.
- Jankowska, M. (2009). Świat ucznia-świat uczennicy. Socjalizacja szkolna a utrwalanie społecznych ról płciowych. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 34, 13-34.
- Juczyński, Z. (2000). Poczucie własnej skuteczności-teoria i pomiar. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Psychologica* 4, 11-24.
- Juczyński, Z. (2012). Skala Kompetencji Osobistej KompOs. W: Z. Juczyński (red.), *Narzędzia Pomiaru w Promocji i Psychologii Zdrowia*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Jurczyńska, G., Muszyńska-Graca, M., Janosik, E. (2016). Możliwości adaptacyjne młodzieży w wieku dorastania do funkcjonowania społecznego. *Medycyna Środowiskowa-Environmental Medicine*, 19(2), 24-31.
- Jurewicz, M., Pawluk-Skrzypek, A. (2022). Nadzieja podstawowa jako predyktor reagowania na zmiany wywołane SARS-COV-2. *Transformacje*, 2(113), 166-184.
- Krafft, A. M., Martin-Krumm, C., Fenouillet, F. (2017). Adaptation, Further Elaboration, and Validation of a Scale to Measure Hope as Perceived by People: Discriminant Value and Predictive Utility Vis-à-Vis Dispositional Hope. *Assessment*, 24, 1-16. <https://doi.org/10.1177/1073191117700724>.
- Krafft, A. M., Guse, T., Slezackova, A. (red), (2023). *Hope across cultures: Lessons from the International Hope Barometer* Cross-Cultural Advances in Positive Psychology Series 14, Springer Nature Switzerland AG. <https://link.springer.com/book/https://doi.org/10.1007/978-3-031-24412-4>.
- Krzywosz-Rynkiewicz, B., Zalewska, A. M. (2014). Optimism and readiness for active citizenship among young people in various age groups. In: P. Cunningham and N. Fretwell (Eds.), *Innovative Practice and Research Trends in Identity, Citizenship and Education* (pp. 77-86). London: CiCe.
- Locke, E. A., Latham, G. P. (1990). Work motivation and satisfaction: Light at the end of the tunnel. *Psychological Science*, 1(4), 240-246.
- Malkiewicz, M. M. (2019). Pojęcie nadziei w różnych koncepcjach psychologicznych. *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 40(4), 95-111. <https://doi.org/10.34766/fetr.v40i4.189>

- Myoung, E., Liou, P. Y. (2022). Systematic review of empirical studies on international large-scale assessments of civic and citizenship education. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 66(7), 1269–1291. <https://doi.org/10.1080/00313831.2022.2131903>
- Oleszkowicz, A., Senejko, A. (2019). Dorastanie. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 259-286). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pazderska, A. (2021). Internetowa aktywność młodych dorosłych–raport z badań empirycznych. *Świat Idei i Polityki*, 20(1), 125-139.
- Pietrzyk-Reeves, D. (2004). Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła. Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.
- Plecka, D., Turska-Kawa, A., Wojtasik, W. (2013). Obywatelskie kompetencje polityczne. *Kultura i Edukacja*, 3(96), 73-94.
- Pleeging, E., Burger, M., van Exel, J. (2021). The Relations between Hope and Subjective Well-Being: a Literature Overview and Empirical Analysis. *Applied Research Quality Life*, 16, 1019–1041. <https://doi.org/10.1007/s11482-019-09802-4>
- Podemski, K. (2014). Społeczeństwo obywatelskie w Polsce 25 lat po wielkiej zmianie. Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny Rok LXXVI – zeszyt 2, 89-108.
- Rauner, M. H. (1998). *The worldwide globalization of civics education topics from 1955 to 1995*. Stanford: Stanford University.
- Richards, K. A. R., Levesque-Bristol, C. (2016). The influence of self-efficacy and self-regulated motivation on civic learning in service learning courses. *Journal of College Student Development*, 57(7), 827-843. <https://doi.org/10.1353/csd.2016.0081>
- Safjan, M. (2018). Społeczeństwo obywatelskie w czasach kryzysu. *Chrześcijaństwo. Świat. Polityka*, 22, 57-72.
- Sasinowski, H. (2012). Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji. *Economy and Management*, 1, 30-47.
- Schwarzer, R., Fuchs, R. (1996). Self-efficacy and Health Behaviours. W: M. Conner, P. Norman (red.), *Predicting Health Behaviour* (s. 163-196). Buckingham: Open University Press.
- Sharma, P. K., Kumra, R. (2022). Relationship between mindfulness, depression, anxiety and stress: Mediating role of self-efficacy. *Personality and Individual Differences*, 186, 111363. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111363>
- Schattle, H. (2008). *The Practices of Global Citizenship*. Maryland: Rowman and Littlefield Publishers.

- Schornick, Z., Ellis, N., Ray, E. et al. (2023). Hope that Benefits Others: A Systematic Literature Review of Hope Theory and Prosocial Outcomes. *International Journal of Applied Positive Psychology*, 8, 37–6. <https://doi.org/10.1007/s41042-022-00084-0>
- Scioli, A. (2020). The psychology of hope: A diagnostic and prescriptive account. *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope* (pp. 137–163). Springer.
- Soysa, C. K., Wilcomb, C. J. (2015). Mindfulness, self-compassion, self-efficacy, and gender as predictors of depression, anxiety, stress, and well-being. *Mindfulness*, 6, 217–226. <https://doi.org/10.1007/s12671-013-0247-1>
- Siciński, A. (1996). O idei społeczeństwa obywatelskiego. *Wiedza i Życie*, 6.
- Stefańska-Klar, R. (2009). Nadzieja i jej miejsce w profilaktyce psychospołecznej oraz terapii dzieci i młodzieży. W: I. Bieńkowska (red) *W kręgu resocjalizacji i wybranych zagadnień opiekuńcowychowawczych*. T. 1 (s. 71–89). Kraków: Wydawnictwo „scriptum”.
- Snyder, C. R. (1995). Conceptualizing, Measuring and Nurturing Hope. *Journal of Counseling and Development*, 73, 355–360
- Solarczyk-Szwec, H. (2007). Edukacja obywatelska młodzieży i dorosłych wobec przemocy politycznej–działania na pograniczu aktywności społecznej, oświatowej i kulturalnej. *Rocznik Andragogiczny*, 174–187.
- Trzebiński, J., Zięba, M. (2003a). Nadzieja strata i rozwój. *Psychologia Jakości Życia*, 2(1), 5–33.
- Trzebiński, J., Zięba, M. (2003b). *Kwestionariusz Nadziei Podstawowej BHI-12*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Turska-Kawa, A. (2016a). Nadzieja podstawowa oraz orientacja pozytywna jako predyktory zaangażowania politycznego młodych. *Przegląd Politologiczny*, 1, 7–20.
- Turska-Kawa, A. (2016b). Preferowane wartości podstawowe a zachowania wyborcze w elekcji parlamentarnej 2015 roku. *Political Preferences*, 12, 105–119.
- Wolf, B. M., Herrmann, M., Brandstätter, V. (2018). Self-efficacy vs. action orientation: comparing and contrasting two determinants of goal setting and goal striving. *Journal of Research in Personality*, 73, 35–45. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2017.11.001>